

MARINKO TOMASOVIĆ (†)

NALAZI ISTAKNUTOG RANOKRŠĆANSKOG OBILJEŽJA S KASNOANTIČKE UTVRDE NA SV. PETRU U MAKARSKOJ

<https://doi.org/10.17234/9789533791807.09>

PRETHODNO PRIOPĆENJE

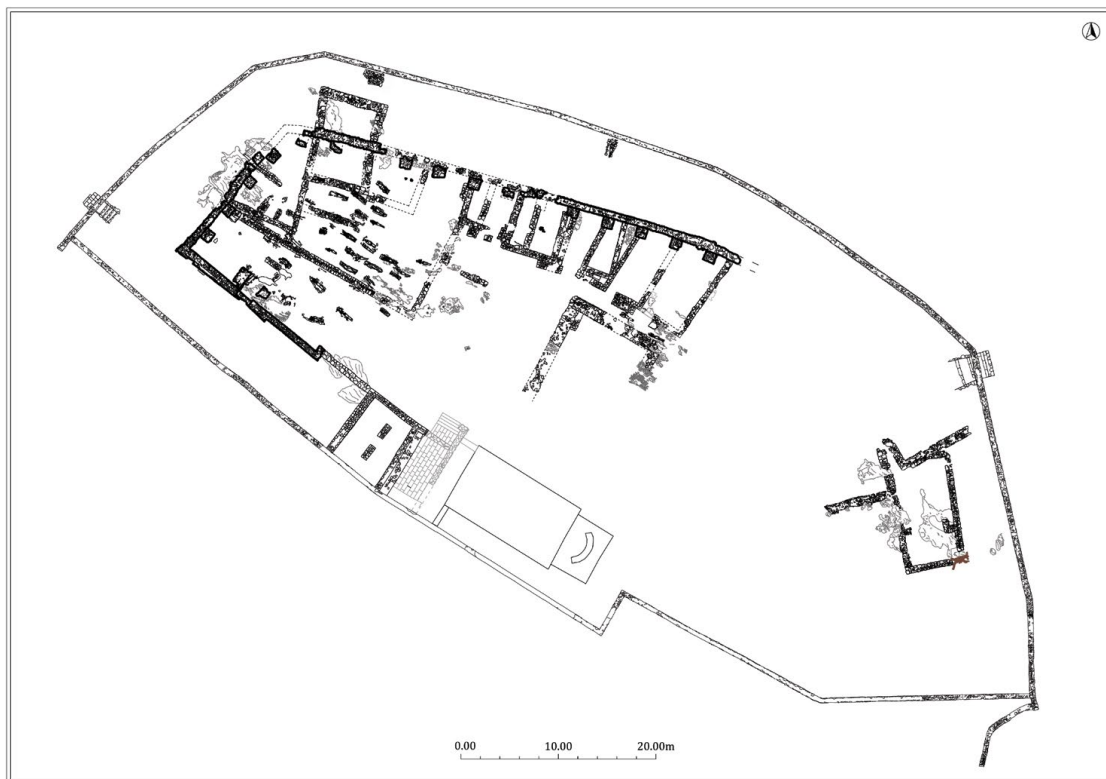
Putem nalaza izdužene križolike fibule i spone rasvjetnog tijela ili kadionice s istraživanja kasnoantičke utvrde na Sv. Petru u Makarskoj, datiranih oko sredine 6. st., ponovo se razmatra razgranata aktivnost kasnoantičkih radionica u izradi nakita i metalne opreme. Ukrašavanje fibule nasuprotno postavljenim trokutima, kao izniman motiv na ovom tipološki učestalom odjevnom nakitu, potvrđuje isto izvorište i za izradu usmjerenu potrebama germanskih naručitelja. Stoga se u pogledu ukrasa fibule, kao i srodnog motiva na drugim već poznatim nalazima, ponovo upućuje na mogućnost njihove izrade i u regionalnim radionicama provincije Dalmacije tijekom 6. st., najvjerojatnije u Saloni. Izgled pravokutnog dijela spone lanca s reljefnim križem proširenih krajeva govori u prilog egipatskom podrijetlu rasvjetnog tijela kojemu je pripadao unutar crkve utvrde na Sv. Petru. Njegovu dataciju u 6. st. podupire i kamena plastika crkve, čiji su temeljni ostatci nađeni u manjim dijelovima.

Ključne riječi: križolike fibule, ukras nasuprotno postavljenih trokuta, ukrašavanje kaciga, pojasna kopča iz Salone, kacige tipa Narona/Baldenheim, salonitanska kasnoantička radionica, polikandila, križevi na egipatskim polikandilima

Sustavna arheološka istraživanja 2011. – 2021. uzdignute i prostrane zaravni poluotoka Sv. Petar u središtu morske linije Makarske, dužine 100 m u smjeru sjeverozapad-jugoistok i 40 m u suprotnom, potvrdila su neprekinuti kontinuitet gradinskog lokaliteta od završnog eneolitika sredinom 3. tisućljeća pr. Kr. Dosadašnje objave preliminarnih izvješća godišnjih kampanja govore i u prilog istaknutom kasnoantičkom sloju s otkrivenom arhitekturom utvrde (karta 1; sl. 1–2).¹ Stoga se dobar dio, sveukupno iznimno brojnih, pokretnih nalaza prispjelih s istraživanja datira u 4. – 7. st. Glavninom je riječ o ulomcima grube keramike, krovnih tegula i imbreksa te amfora i kuhinjskog, ali i finijeg stolnog te staklenog posuđa.² Među metalnim nalazima osobito se ističu primjerci s jasnim obilježjem kršćanske pripadnosti. Putem njih najizravnije je potvrđen i sadržaj ranokršćanske komponente unutar jednog kulturnog sloja, iako se ona podrazumijeva kontekstom kasne antike i obilježjem lokaliteta kao utvrde. Tome su nedvojbeno potvrda, uz kamenu plastiku o kojoj će također biti riječi, dva stilski doručena predmeta pronađena u završnim kampanjama, 2021. – 2022. godine.

¹ Tomasović 2012, str. 620–625; Tomasović 2013, str. 721–724; Tomasović 2015, str. 598–601; Tomasović 2016, str. 697–699; Tomasović 2017, str. 752–755.

² Odredivo je 20-ak tipova kasnoantičkih amfora te podjednako zastupljenih oblika finijeg afričkog crvenoglačanog posuđa i posuđa istočnomediterskih radionica. Dio je taksativno naveden u dosadašnjim objavama izvješća.

Karta 1 Tlocrtni izgled kasnoantičke utvrde na Sv. Petru u Makarskoj s vanjskim ogradnim zidom iz 17. st. (crtež: Marin Kraljev – Arheorad d.o.o.)

Slika 1 Lokalitet Sv. Petar u Makarskoj tijekom istraživanja (fotografija: Arheorad d.o.o.)

Slika 2 Sjeveroistočna strana kasnoantičke utvrde Sv. Petar (fotografija: Arheorad d.o.o.)

KRIŽOLIKA FIBULA

Bogato dekorirana brončana križolika fibula izrađena lijevanjem (PN 243/2020; vel. 3,2 x 2,7 cm) nađena je prilikom raščišćavanja kasnoantičkog temelja u pružanju prema jugoistoku, počev od unutarnjeg kontrafora br. 2 sjeverozapadnog zida utvrde (sl. 3–4). Fibula je djelomično oštećena, jer nedostaju završetci antena i gornji dio haste. Uz lijevu antenu sačuvana je pločica sa zakovičastim vrhom, vel. 1 x 0,5 cm. U njenom je donjem dijelu okrugli otvor kroz koji je prolazio nesačuvani spiralni mehanizam s iglom, kojoj vjerojatno pripadaju dva nađena dijela dužine 2,3 cm. Na zakovičastom dijelu pločice vidljivi su tragovi lemljenja kojim se učvršćivala pločica za antenu križa. Fibuli nedostaje i pločica s ležištem za iglu, koja se nalazila na lijevoj strani antene. Unatoč oštećenjima vidljiva je bogata dekoracija fibule s točkastim nizom po rubovima te udubljenim većim trokutastim ornamentima na hasti i anteni križa i kružnog ornamenta u središtu križa, kod izrade najvjerojatnije ispunjenih staklenom pastom u tehnici *cloisonné*. Ukras na fibuli, osobito dominantan motiv nasuprotno postavljenih trokuta, nije poznat među relativno brojnim analognim primjercima križolikog tipa nakita nađenog na širem prostoru, sveukupne datacije u 5. – 7. st.

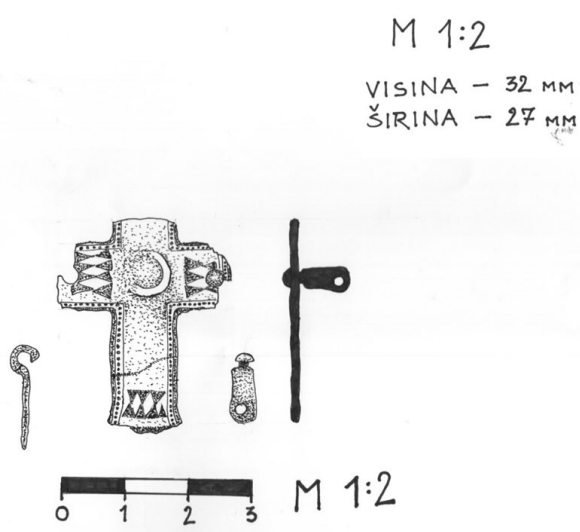
Kada je riječ o fibulama, nalaz sa Sv. Petra oblikom izduženog križa i proširenjem završetaka haste podudaran je s primjercima iz Lisičića kod Konjica, dvama iz Solina, Dicma, okolice Knina, Vida te dvama s nepoznatih nalazišta u Istri.³ Isto vrijedi i za križolike aplikacije iz Solina i okolice Knina, iako na gornjoj hasti imaju prikaz golubice.⁴ Nakon iscrpne klasifikacije i analize Zdenka

³ Vinski 1968, str. 106–108, T. IV, 7; T. V, 12–14, 15–16; T. VI, 27–28.

⁴ Vinski 1968, str. 110, T. VII, 22–23. Križolikom metalnom obliku bez pouzdano utvrđene namjene iz Arheološkog muzeja u Splitu kao mjesto nalaza navedeno je *Gornji Dolac – Podgrađe*: Vinski 1968, str. 110, T. VI, 24, što može navoditi na zabunu kako je riječ o međuprostoru dvaju poljičkih sela u omiškom zaleđu. Nedvojbeno označava sjeverozapadnije gornjopoljičko selo Donji Dolac, pri čemu Podgrađe predstavlja toponim ili niži predio uzvišenog

Slika 3 Križolika fibula sa Sv. Petra (fotografija: Brankica Pejković)

Slika 4 Križolika fibula sa Sv. Petra (crtež: Ante Grčić)

Vinskog broj nalaza križolikih fibula je povećan. Za sagledavanje fibule sa Sv. Petra u Makarskoj osobitu važnost predstavlja brojnost primjeraka s nalazišta u Koritima kod Duvna, u njenom bližem zaleđu. Ovdje je prilikom istraživanja groblja nađeno sedam tipološki srodnih fibula izrađenih od srebra i bronce, a jedna i s prikazom triju ptica na gornjem dijelu.⁵ Četiri fibule povezuje ukras trake s nizom sitnih uboda po rubovima čime iskazuju srodnost s ranije nađenim primjercima iz Vida kod Metkovića i Lisičića kod Konjica, na kojemu je kao varijacija izveden dvostruki niz sitnih trokutića.⁶ Oblikom i ukrasom je identična fibula s lokaliteta Gradac u selu Vitkovac, kod Aleksinca u Srbiji, datirana u 6. st.⁷ Ovima je oblikom i ukrasom srodna srebrna fibula iz groba u Podgrađama kod Benkovca,⁸ ali i neukrašeni, također grobni i srebrni primjerak iz Ciste Velike s kružnim ležištem za pastu u sjecištu hasti.⁹

Tipološki podudarnu skupinu izduženih križolikih fibula, ali drukčijeg ukrasa u vidu raspoređenih utisnutih kružnih motiva s točkom u sredini predstavljaju slučajni nalaz iz Solina te grobni primjerci iz Privlake kod Zadra i Vojnića kod Garduna.¹⁰ Takve fibule s koncentričnim kružnicama, poput onih s nepoznatih nalazišta u Srbiji i jugoistočnoj Europi, iskazuju i veću oblikovnu modifi-

položaja Grad. Stoga mjesto nalaza ne treba poistovjetiti s udaljenijim srednjopoljičkim selom Podgrađe na jugoistoku, iako je i ovdje identična etimologija naziva u pogledu njegova smještaja na južnim padinama položaja Grad. Za Podgrađe u Donjem Docu i inače se vezuju rani nalazi rimskih natpisa, rimskog i bizantskog novca (3. – 4. i 9. st.) te brojnih metalnih i staklenih predmeta: Bulić 1890, str. 65; Bulić 1901a, str. 135–136; Bulić 1903, str. 123–125. Prema još živoj predaji, koju mi je naznačio msgr. Pavao Banić zavičajem iz Donjeg Doca, križoliki predmet pronašao je jedan mještani prilikom iskopa kamena za krovne ploče. Nije isključeno kako je riječ o nalazu iz groba, koje redovito spominju mještani za prostor lokaliteta zajedno s predajom o ostacima crkve sv. Magdalene.

⁵ Miletić 1979, str. 163–164, T. XX.

⁶ Vinski 1968, str. 106, 110, T. IV, 7; T. V, 16.

⁷ Tošić – Rašković 2009, str. 188, sl. 7/1.

⁸ Jurić 2005, str. 100, 103–104, sl. 2–3.

⁹ Gudelj 2011, str. 27.

¹⁰ Jurić 1993, T. I, 1; T. II, 1; Sanader 2000, str. 232, 234, sl. 10.

kaciju križa s istaknutijim proširenjima hasti u izgledu tzv. lastavičjeg krila.¹¹ S druge strane, sami ukrasni motiv kružnica s točkom ili bez nje učestao je na ranokršćanskim fibulama izduženih oblika križa,¹² tendencijom ka istokračnom,¹³ odnosno istokračnom kao najčešćem tipu.¹⁴

Nasuprotno postavljenim trokutima kao dominantnom ukrasnom motivu fibule iz Makarske, ponovimo još jednom, nisu poznate analogije u sustavu ukrašavanja križolikog i drugog kasnoantičkog nakita. Jedva raspoznatljivi usitnjeni trokuti ukrašavaju dva primjerka ovog tipa fibule. Križolika fibula iz ženskog langobardskog groba 113 kasne faze groblja u Noceri Umbri u srednjoj Italiji, datiranog u sredinu 7. st., sadrži uz rubove motiv triju posve simplificiranih trokuta zatvorenih crtom.¹⁵ Također, i fibula iz Lisičića sadrži dvostruki obrubni niz sitnih trokutića koji se, kao pojedinačni motiv, jedva razaznaju. Stoga je ovim gotovo istovjetan primjercima iz Korita i Vida. Međutim, motiv nasuprotno postavljenih trokuta kakav je na fibuli iz Makarske sadrži kopča za pojas iz Salone, poznata još 1901. god. iz objave Aloisa Riegla (sl. 5–6).¹⁶ Tek je Z. Vinski upozorio na njenu ostrogotsku pripadnost, ali i najvjerojatniju izradu u salonitanskoj radionici u prvim desetljećima 6. st. Za izgled kopče istaknuo je kako predstavlja prilagodbu ostrogotskim prohtjevima, ali i ukrašavanje po rimskom ukusu.¹⁷ Njen puncirani ukras iskazuje kudikamo veću podudarnost s motivom na fibuli iz Makarske u odnosu na usitnjene uzorke primjeraka iz Nocere Umbre i Lisičića. Od manje je važnosti što su trokuti postavljeni u izmjeničnim vodoravnim nizovima, jer je to zahtijevao oblik kopče. Također, i bogato ukrašeni ranocarski pravokutni pojasi od brončanog lima iz Gorice kod Gruda sadrži puncirane trokutiće unutar obrubne trake.¹⁸ Datiran je u 1. – 2. st. u skladu s učestalim nalazima ovog tipa okova s rimskih lokaliteta, a na kojima je redovito zastupljen motiv više ili manje izduženih trokutića.¹⁹ Njihova dekoracija jasno predočava tradicijsku snagu rimskih zlatarskih radionica u kasnoantičkom razdoblju. Nju dokazuju i trokuti zadržani kao motiv i kod ukrašavanja kasnoantičke ratničke kacige tipa Baldenheim, odnosno Naron/Baldenheim. Makarskoj prostorno najbliži nalaz s ornamentalnim uzorkom o kojemu se ovdje govori predstavlja kaciga nađena 1902. god. u Naroni (Vidu) kod Metkovića. Na provjeslima ove kacige izrađene u prvoj polovini ili sredini 6. st. izvedeni su, uz križ, pticu i druge motive, nasuprotni i odvojeni trokuti.²⁰ Z. Vinski podrobno je podsjetio i na preostale rane nalaze takvih kaciga na kojima se, na temelju dokumentacije koju donosi, lako zamjećuju ukrasi izvedeni tehnikom punciranja i tiještenja s pomoću matrica. Kacige s tirinškog groblja u Stössenu i langobardskog Steinbrunn, obje datirane u prvu polovinu 6. st., na provjeslima imaju i motive nasuprotno postavljenih trokuta.²¹ Oni se nalaze i na provjeslima ostrogotskih kaciga iz Montepagana i Torricella Peligna u talijanskoj regiji Abruzzi, u središtu Apeninskog poluotoka, pri čemu je i istaknuta tipološka sličnost s primjercima iz Dalmacije, Narone i Salone.²²

¹¹ Vinski 1968, str. 110, T. VII, 31, 38.

¹² *Culicã* 1965, str. 420, 422, fig. 1–2; Ivanišević 2010, str. 770, fig. 18/7.

¹³ Radišić 2017, str. 101, kat. 35.

¹⁴ Werner 1950, T. 49–50; Vinski 1964, T. VI; Vinski 1968, str. 106–107, T. III, V, 11; Milinković 2011, str. 131, Abb. 2; Demo 2014, 48–49, s uvidom u literaturu.

¹⁵ Werner 1950, str. 63, T. 49 – E1; Vinski 1964, str. 108, T. VI, 28; Rupp 2005, str. 134–135; Vingo 2020, str. 682, 685, fig. 3.

¹⁶ Riegl 1901, str. 169, T. XXI, 2. I ovim putem zahvaljujem kolegici Sanji Ivčević na fotografijama kopče.

¹⁷ Vinski 1973, str. 209, 211, sl. 5; Vinski 1991, str. 45, bilj. 60. Fotografiju i opis kopče vidi i kod: Višić-Ljubić 1994, str. 234, kat. 20; Piteša 2009, str. 28, kat. 30.

¹⁸ Marić Baković 2020, str. 145; Tomas 2020, str. 185, br. 41.

¹⁹ Unz – Deschler-Erb 1997, Taf. 40; Košćević 1991, str. 73–74, 496–497, 499–500.

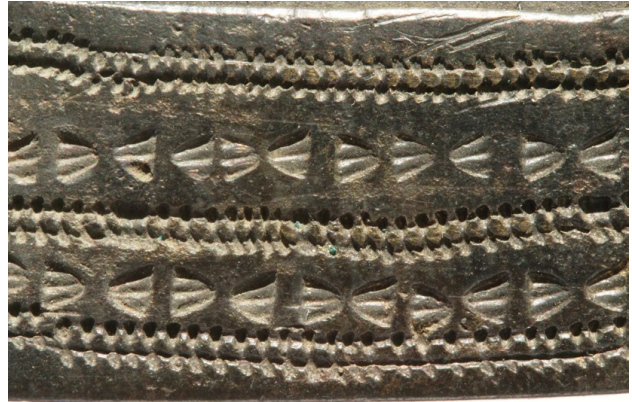
²⁰ Vinski 1982, str. 16, T. VII, 3; VIII, 2.

²¹ Vinski 1982, str. 19, T. XI, 3–4. Crtež kacige iz Steinbrunn vidi i kod: Bóna 1976, str. 50, fig. 11.

²² Bierbrauer 1975, str. 194–198, T. XXVII, 1; XXVIII, 1; LVII, 1; LXVIII, 1; Vinski 1982, str. 21.

Slika 5 Pojasna kopča iz Solina (AMS H – 424; fotografija: Arheološki muzej Split)

Slika 6 Pojasna kopča iz Solina – detalj (fotografija: Arheološki muzej Split)

Razmatranje dekoracije na spomenutim kacigama tipa Naron/Baldenheim bilo je više usmjereno ikonografskom, kršćanskom simboličkom značaju. Stoga je i promatranje motiva trokuta, neovisno o njegovoj zastupljenosti na svim primjercima, zastalo tek u sveukupnom sagledavanju dekoracije i s važnim upozorenjem o istočnosredozemnim dekorativnim uzorcima.²³ Ovim se još jednom podcrtava uvriježeno zauzimanje o romanskim majstorima koji su na ravenatskom prostoru u vrijeme vlasti Ostrogota izrađivali i ukrašavali kacige ovog tipa.²⁴ U tom pogledu od veće su važnosti sačuvana provjesla kacige iz Caričinog grada (*Iustiniana Prima*) u ranobizantskoj prefekturi Ilirik, izrađena u bizantskim radionicama.²⁵ Ukrašena su nasuprotno postavljenim punciranim trokutima, a kacigu je koristio isključivo rimski ili bizantski vojnik u utvrdi koju je podignuo car Justinijan I. (527. – 565.).

Kada je riječ o izradi kaciga, predložena je i aktivnost salonitanskog radioničkog kruga, osobito u pogledu snažnih relacija Ravene i Salone u kasnoj antici. Zauzimanje Z. Vinskog u prilog mogućnosti postojanja oružarske radionice u Dalmaciji, najizglednije u Saloni,²⁶ nije zastala isključivo u konkretnom razmatranju kaciga. Iznijeta je kada je bilo govora i o izradi križolikog nakita i salonitanske kopče.²⁷ Tim putem i križolika fibula sa Sv. Petra u Makarskoj može poduprijeti pretpostavku o provincijalnoj, moguće i salonitanskoj radioničkoj izradi nakita i druge opreme. Svakako, pri tome u prvom redu valja pomišljati na njen ukras koji je, u inačicama motiva nasuprotnih trokuta u tradiciji istočnomediteranskih kasnoantičkih radionica, izveden na spomenutim izrađevinama. Križolika fibula sa Sv. Petra u Makarskoj, važne srednjodalmatinske obalne kasnoantičke utvrde, u središtu je šireg rasprostiranja ovog tipa nakita. Prijedlog za njeno datiranje u sredinu ili početak druge polovine 6. st., unatoč tome što oslonac tome ne pružaju izravne analogije u ukrašavanju, podupiru i numizmatički nalazi. U blizini fibule, uz sjeveroistočno lice istog zida, nađen je i bakreni novac Justinijana I. u vrijednosti od 10 numija, kovan 557. god. u Nikomediji. Iako ne pripada zatvorenoj cjelini groba ili ostave, već je nađen

²³ Vinski 1982, str. 17.

²⁴ Bierbrauer 1975, str. 198.

²⁵ Ivanišević 2010, str. 772, fig. 20/1.

²⁶ Vinski 1982, str. 17; Vinski 1984, str. 81, 90.

²⁷ Vinski 1968, str. 135; Vinski 1973, str. 209, bilj. 169 a; Vinski 1991, str. 45, bilj. 60.

s ulomcima keramičkog posuđa nešto šire datacije,²⁸ podupire izradu fibule u vrijeme oko 530. – 580. godine. Ono uključuje i dva folisa Justina II. (565. – 578.), od kojih je jedan, kovan 571. – 572. god. u Konstantinopolu,²⁹ nađen uz zid sjeveroistočnije prostorije iznad paljevinskog sloja.³⁰ Novac Justina II. potvrđuje aktivnost utvrde na Sv. Petru i nakon ostrogotskog osvajanja Mukura 549. god. u Bizantsko-gotskom ratu.³¹

Naposljetku, dataciju fibule podupire još jedan nalaz, a čijim će se kraćim razmatranjem i zaključiti osvrt na ovaj tip nakita. Riječ je o brončanom pektoralnom križu nađenom na prostoru groblja Celimarro (Cosenza) u Kalabriji. Iako oblikom nije posve uklopljiv u gore navedene primjere križolikih fibula, u njegovu su središtu reljefno izvedena dva nasuprotno postavljena trokuta.³² Datiran je u 6. – 7. st. kao najraniji primjer kalabrijskih pektoralnih križeva te je nesumnjivo izrađen u ranobizantskim radionicama, neovisno o pripadnosti langobardskoj ili romanskoj populaciji.

SPONA LANCA RASVJETNOG PREDMETA ILI KADIONICE

Drugi nalaz s istaknutim ranokršćanskim obilježjem s kasnoantičke utvrde na Sv. Petru predstavljaju tri dijela brončanog lanca rasvjetnog predmeta ili kadionice, dužine 6,5 cm te 4,5 cm i 1,9 cm (PN 316/2021; sl. 7). Na jednom je sačuvana S-spona kojom su na gornjem dijelu vezivani lanci polikandila, metalne svjetiljke ili kadionice (sl. 8–10). Završetak spone ima oblik pravokutne pločice, vel. 1,4 x 0,8 cm i debljine 2,5 mm, ukrašene karakterističnim reljefnim križem proširenih i zaravnatih krajeva. Uz krajeve križa načinjene su urezane linije, a na obruču ispod pločice plići urezi u dužini 1,4 cm. Spona je nađena zajedno s preostala dva dijela lanca uz zapadno lice zida, na relativnoj dubini 0,40 – 0,50 m od njegova vrha. Zid se naslanja na kontrafor 14 i oblikuje jednu od kasnoantičkih prostorija na sjeveroistočnoj strani utvrde. Okolnost u kojemu su dijelovi lanca nađeni u grumenu govori kako su na taj način odbačeni ili možda odloženi iz nepoznatog razloga. Širi kontekst nalaza objašnjiv je činjenicom postojanja sakralnog objekta u kojemu se najizglednije nalazio, možda i kao dio kandila iznad oltara.

²⁸ U relativno intaktnom kasnoantičkom sloju u kojemu je nađena križolika fibula najbrojniji su dijelovi amfora. Odredivi su tipovi Spatheion ili Keay XXVI (Keay 1984, str. 212–218; Peacock – Williams 1986, str. 202–203) te LXV (Keay 1984, str. 352–357), široke datacije u 4.–7. st. Ipak, kronološki su signifikantniji pečat peterolatičnog cvijeta na ulomku afričke crvenoglačane zdjele iz 350.–420. (Hayes 1972, str. 219, 238–239, fig. 41/49 k) te obodi iste keramičke vrste Hayesova oblika 73 A s datacijom u 420.–475. i oblici 61 B iz 400.–450. (Hayes 1972, str. 104, fig. 17; 121–124).

²⁹ Sears 1987, str. 91, br. 360.

³⁰ Tomasović 2019.

³¹ Medini 1970, str. 33; Goldstein 1992, str. 28; Uglešić 1992, str. 74; Čače 1995, str. 71, bilj. 190. Kontinuitet utvrde prepoznat je i putem tipova sjeveroafričkog crvenoglačanog posuđa s datacijom od polovine 6. st. do polovine 7. st.: Tomasović 2012, str. 623; Tomasović 2016, str. 600.

³² Leone 2008, str. 647, 686, fig. 1.

Slika 7 Dijelovi lanca sa sponom rasvjetnog predmeta ili kadionice sa Sv. Petra (fotografija: Porin Kukoč)

Slika 8 Spona rasvjetnog predmeta ili kadionice sa Sv. Petra (fotografija: Ante Grčić)

Brojnost sačuvanih lanaca rasvjetne opreme ranokršćanskih crkava omogućuje tek najuopćeniju rekonstrukciju cjelovitijeg izgleda nalaza sa Sv. Petra.³³ Prema objavama prostorno su najbliži dijelovi dvaju polikandila iz Salone, datiranih u 6. st.³⁴ Pri tome je zanimljiva primjedba o mogućnosti sirijskog podrijetla jednog od njih, iznijeta u pogledu kvalitete izrade. Križevi na njima nisu reljefni već su načinjeni kao izdvojeni dijelovi u složenijem sustavu povezivanja cjeline. Tako oblikovani križevi uobičajeni su na ovoj vrsti sakralne opreme kasnoantičkog ili ranobizantskog vremena,³⁵ a u istoj namjeni i kod lakših svjetiljki.³⁶ Iako za smještaj reljefnog križa na pločastoj sponi, kakva je nađena na Sv. Petru, nije moguće uputiti na analogije, njenom izgledu gotovo identičnu podudarnost predstavljaju završetci narukvice iz Potravlja iz antičke zbirke Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.³⁷ Oni također imaju oblik pravokutne pločice sa sličnim reljefnim križem proširenih i zaravnatih krajeva. Uz to, rubove križa omeđuju urezane linije, dok su na obruču narukvice niže krajeva načinjeni plići urezi. Narukvica je tek kataloški predočena fotografijom i datirana u 4. st., bez drugih objašnjenja i napomena o okolnostima nalaza. Nema sumnje, riječ je o narukvici prethodno predočenoj skicoznim crtežom i s upozorenjem kako potječe iz kasnoantičkog groba s lokaliteta Grudine, na mjestu antičkih nalaza i uništenih ostataka ranokršćanske crkve od koje su tek preostali skromni ulomci kamene plastike.³⁸ Ova okolnost dodatno upućuje na to kako je iznijeta datacija narukvice preniska, o čemu govori i sagledavanje groba iz Potravlja kao jednog od najranijih kršćanskih nalaza na gornjocetinskom prostoru iz kraja 5. ili 6. st.,³⁹ a posredno i sačuvani kapitel crkve s istog lokaliteta opredijeljen u isto vrijeme.⁴⁰

³³ O rasvjetnim tijelima u ranokršćanstvu za Mediteran općenito vidi: Chevalier 1999, str. 161–199.

³⁴ Ivčević 1994, str. 284.

³⁵ Bénazeth 2001, str. 195, 215–223, 273; Špehar 2019, str. 321, sl. 3; 331, sl. 10; Xanthopoulou 2019, str. 54, 286, 289, 291–294, 297, 315–316.

³⁶ Špehar 2010, str. 89, sl. 50; 200, T. XIV/331. Brončani kristogram svjetiljke ili kadionice s nepoznatog nalazišta u Hrvatskoj datiran je u drugu polovinu 4. st.: Migotti 1994, str. 65, br. 193.

³⁷ Šeparović – Uroda 2009, str. 69, kat. 152.

³⁸ Milošević 1998, str. 141, sl. 232; Topić 2008, str. 309, kat. 11. Raniji napisi o lokalitetu govore o rimskom novcu, posudu i natpisima (Matas 1882, str. 34–35), mnoštvu kamene plastike ranokršćanske crkve (Stanić 1892, str. 98), njenim troapsidalnim ostacima (Ljubić 1892, str. 93) te srednjovjekovnim metalnim nalazima u istraživanjima grobova 1953. godine (Gunjača 1956, str. 208).

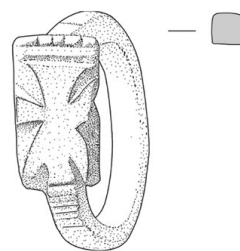
³⁹ Milošević 1997, str. 16.

⁴⁰ Milošević 2018, str. 55, kat. 46.

Slika 9 Spona rasvjetnog predmeta ili kadionice sa Sv. Petra (fotografija: Željko Miletić)

PN 316

Slika 10 Spona rasvjetnog predmeta ili kadionice sa Sv. Petra (crtež: Porin Kukoč)

Analiza dijelova rasvjetnih tijela ranokršćanskih crkava, o kojima će dalje biti govora, podupire i zauzimanje o izradi narukvice iz Potravlja u 6. st. U tom pogledu vrlo su indikativne podudarnosti u oblikovanju spona sa Sv. Petra, konkretno u doradi rubova njene pločice žlijebnim linijama i urezima, na križevima dvaju orijentalnih rasvjetnih predmeta iz udaljenijih dijelova Mediterana. Ranobizantska metalna uljanica iz Krokodilopola u Egiptu sadrži uzdignuti križ čije su proširene haste na krajevima također doručene ugraviranim linijama ili žlijebovima te zarezima.⁴¹ Slično je oblikovan križ uz obrub diska nedatiranog polikandila s nepoznatog nalazišta,⁴² a koji s primjerkom iz Makarske iskazuje i osobitu tipološku srodnost. U tom pogledu vrlo se zanimljiva poveznica u oblikovanju i ukrašavanju spona iz Makarske, time posredno i razmatranih križeva iz muzeja u Kairu, prepoznaje u pločastoj ili križolikoj fibuli s područja Ilirika, s gradine Jelica kod Čačka, datirane u 6. do početka 7. st.⁴³ Unatoč tome što je ukrašena i kružnim motivima, njene proporcije, donekle i oblik križa raširenih krajeva, kao i ukrašavanje svršetaka krakova urezanim linijama i sitnim trokutima, ukazuju na isti radionički krug Justinijanova vremena ili nedugo nakon njega. Sponu s reljefnim križem nađenu na Sv. Petru, odnosno rasvjetno tijelo kojoj je pripadalo, stoga valja uzeti kao liturgijski predmet izrađen u jednoj istočnomediterranskoj, možda i egipatskoj radionici.⁴⁴ Pri tome podsjećamo na ranije mišljenje Duje Rendića-Miočevića o koptskom podrijetlu

⁴¹ Bénazeth 2001, str. 134.

⁴² Bénazeth 2001, str. 190.

⁴³ Radišić 2017, str. 101, kat. 35.

⁴⁴ Egipatsko podrijetlo rasvjetnog tijela sa Sv. Petra osobitu bi podudarnost imalo u jednoj davnoj akviziciji don Frane Bulića, glinenoj ampulici za ulje ili vodu s prikazom Sv. Mene, koju je dobio 1884. god. od biskupa Benedikta Stjepana Pavlovića-Lučića prilikom posjeta Makarskoj: Bulić 1901, str. 56. Ampulica je nedavno, s osvrtom na primjerak s područja Sinja i natpisom Sv. Mene s Marusinca u Solinu, pomno sagledana i u pogledu tipoloških karakteristika te datirana od sredine 6. do sredine 7. st.: Ivčević 2020, str. 154–155. Posve je razumljiv oprez što se pri tome govori tek o mogućnostima prispjeća makarske ampulice u Dalmaciju još u kasnoantičko vrijeme, pogotovo jer nije nađena u istraživanjima niti je poznato uže mjesto nalaza. Ipak, njeno prispjeće u to vrijeme, kao i podrijetlo s prostora kasnoantičke Makarske, valja sagledavati u kontekstu nalaza sa Sv. Petra. Bulićeva napomena o biskupovom naknadnom upozorenju kako je ampulicu dobio na poklon od stanovnika, brđanina iz okolice Makarske (*un montanaro del circondario di Makarska*), upućuje na slučajan nalaz, a ne posjedovanje predmeta kojim drugim načinom ili svrhom nabave, poput kolekcionarstva. Visoko uzdignuta sela Veliko Brdo, Makar i Kotišina u 19. st. posve su izdvojena od Makarske, a današnjim su urbanističkim širenjem njena predgrađa. U ovim selima nema izrazitih antičkih ostataka

Slika 11 Plutej s donjim dijelom križa sa Sv. Petra
(fotografija: Brankica Pejković)

Slika 12 Dio priklesane ploče sa Sv. Petra s reljefnim repom
životinje (fotografija: Brankica Pejković)

većeg dijela liturgijskih predmeta pronađenih u Saloni.⁴⁵ Unutar ovih radionica prisutni su dominantni oblikovni impulsi ranobizantskog razdoblja, Justinijanova vremena i njegovih nasljednika. Uopće, navedeni primjeri metalnih križeva s lanaca rasvjetnih tijela, možda i kadionice, tek potvrđuju izrazitu tipološku raznovrsnost ovog najznačajnijeg i najraširenijeg simbola kršćanstva tijekom kasne antike. Reljefni križ plosnatog oblika, raširenih i zaravnjenih krajeva, kakav je na sponi lanca sa Sv. Petra, učestao je na kamenoj plastici 5. i osobito 6. st.⁴⁶

KAMENA PLASTIKA RANOKRŠĆANSKE CRKVE

Datacija ili vrijeme nabave rasvjetnog tijela ili kadionice kao sastavnog dijela liturgijske opreme crkve na Sv. Petru, podignute unutar Justinijanove utvrde, usaglašena je s ulomcima kamene plastike kao dijela njenog namještaja. Nju je 1992. god. u zaštitnim arheološkim istraživanjima temelja porušene barokne crkve pronašao Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, a potom na cjelokupnoj površini lokaliteta 2011. – 2021. god. u sustavnim istraživanjima Gradski muzej Makarska.⁴⁷ Ostaci arhitekture crkve otkriveni su tek u apsidalnom tjemenu i vjerojatnom vestibulu te se ne može govoriti o njenoj veličini i izgledu.⁴⁸ Ipak, sudeći prema kamenoj plastici, u prvom redu prozorskim impostima, bila bi riječ o prostranoj gradnji. Ulomci kamene plastike s istraživanja crkve 1992. god. nađeni su u nasipu poda ili ugrađeni u temelje kasnije pregradnje.⁴⁹ Sagledani su u okvirima kasnoantičke skulpture u provinciji Dalmaciji iz sredine 6. st.⁵⁰

---

te u prvom redu valja pomišljati o grobnom nalazu ampulice s prostora kasnoantičke Makarske, koji je našao seljak koji je obrađivao zemlju u tuđem vlasništvu. Najvjerojatnije je riječ o prostranom posjedu franjevac uz samostan, na kojemu su tijekom većeg dijela 20. st. evidentirani rimski grobovi i pretpostavljeni ostatci ranokršćanskog sklopa: Tomasović 2004, str. 39–44; Tomasović 2012a, str. 134, bilj. 265.

⁴⁵ Rendić-Miočević 1953, str. 201–203.

⁴⁶ Mango – Ševčenko 1973, str. 248, 268, fig. 50, 53–54, 57, 77, 123; Chevalier 1994, pl. XII/III.b.2.; XIII/III.b.1; XIV/III.c.51; LXXXI/X.b.6; Maršić 2005, str. 94–95, sl. 16, 135, kat. 35; Guštin – Krstevski 2012, str. 383, sl. 3/5.

⁴⁷ Tomasović 2023, kat. 12–21.

⁴⁸ Tlocrtni prikaz ostataka crkve iz 6. st. u odnosu na postojeću vidi kod: Vojnović 1995, str. 89; Tomasović 2004, str. 47; Tomasović 2009, str. 219, sl. 1.

⁴⁹ Vojnović 1995, str. 82, 84.

⁵⁰ Jeličić-Radonić 1994, str. 33–34.

Slika 13 Impost sa Sv. Petra (fotografija: Brankica Pejković)

Slika 14 Impost s urezanim križem sa Sv. Petra (fotografija: Porin Kukoč)

Pojedinačno su istaknute njene karakteristike u pripadnosti naronitanskim,⁵¹ odnosno salonitansko-bračkim radionicama.⁵² Među nađenom plastikom ističe se ulomak pluteja oltarne pregrade s donjim dijelom konkavnog križa istaknutog proširenja kraka (Inv. br. A/Ka 006/93; visina 34 cm; širina 47 cm; debljina 10 cm; sl. 11),⁵³ dok je na drugome, dijelu priklesane ploče, sačuvan reljefni rep životinje, vjerojatno janjeta (Inv. br. A/Ka 003/93; dužina 35,4 cm; širina 11 cm; debljina 8 cm; sl. 12).⁵⁴ Primjercima kamene opreme ranokršćanske crkve pridodaju se i ulomci pronađeni u širem prostoru lokaliteta u arheološkim kampanjama 2019. – 2021. godine. Među njima je i neukrašeni impost prozora pronađen uz unutrašnje lice vanjskog zida utvrde (N 507/2021; Inv. br. A/Ka 045/021; dužina 54 cm; širina 30 cm; visina 14 cm; donja ploha: vel. 12 x 16,5 cm; sl. 13). Pripada nižem tipu kao i dio imposta s karakterističnim uklesanim križem proširenih krajeva (Inv. br. A/Ka 046/023; dužina 40 cm; širina 25 cm; debljina 10 cm; križ: 11,5 x 5 cm; sl. 14–15), pronađen u siječnju 2023. god. nakon urušavanja rubnog zapadnog dijela ogradnog zida lokaliteta.⁵⁵ Ovak dugački i visoki zid iz sredine 17. st. izgrađen je od kamenja nešto uvučeniije kasnoantičke utvrde i njene crkve. Pak, u otkrivenim zidovima utvrde, sačuvanim u visini i do 0,80 m, nisu evidentirane spolije, odnosno ugrađivanje već obrađenog kamena s drugih gradnji. Stoga i ova okolnost potvrđuje podizanje utvrde s crkvom unutar jednog relativno kratkotrajnog graditeljskog zamaha u kasnoj antici, u okviru reaktiviranja položaja u Justinijanovu sustavu limesa u ratu s Ostrogotima

⁵¹ Vučić 2003, str. 201; Vučić 2005, str. 166.

⁵² Vučić 2012, str. 325.

⁵³ Analogije za oblik križa izrazito su brojne: Chevalier 1994, pl. LXXXIII–LXXXV; Maršić 2005, str. 125–126, br. 1–4; Vučić 2012, passim., i dr.

⁵⁴ Vučić 2012, str. 165; Jeličić-Radonić 1994b, str. 47; Jeličić-Radonić 1994b, str. 23, govori kako je riječ o dijelu pluteja.

⁵⁵ Brojne analogije za smještaj križeva, uklesanih s proširenjima krajeva i drugih tipova, na bočnim zakošenjima ranokršćanskih imposta vidi: Chevalier 1994, pl. I, fig 4, XIII–XVII; Jeličić-Radonić 1994c, str. 106, 133, kat. 84; Maršić 2005, str. 158–159, br. 115–119; Vučić 2012, passim., i dr.

Slika 15 Impost s urezanim križem sa Sv. Petra (crtež: Porin Kukoč)

Slika 16 Spolija s križem u starom dijelu franjevačkog samostana u Makarskoj (fotografija: Brankica Pejčković)

Karta 2 Položaji rimskih grobova (1–8) i sigurnih ili pretpostavljenih ostataka ranokršćanskih crkava u Makarskoj (A–D): 1. Teren franjevačkog samostana; 2. Gradski ili Kačićev trg; 3. Grob u Kalalargi; 4. Ul. S. Radića; 5. Glavica; 6. Hotel Meteor; 7. Obiteljske gradnje uz morskú šetnicu; 8. Obiteljske gradnje s lijeve strane potoka. A. Crkva sv. Filipa na gradskoj obali; B. Franjevački samostan; C. Pojas hotela Meteor i Park; D. Sv. Petar (izrada karte: Dominik Glučina – Duplo više d.o.o.)

(535. – 555.). U tom pogledu kamena plastika sa Sv. Petra u Makarskoj, uz izuzetak križa spolije u franjevačkom samostanu (sl. 16),⁵⁶ predstavlja i jedine preostatke neke od pretpostavljenih ranokršćanskih crkava 5. – 6. st. u Makarskoj.

Ovaj stupanj istraživanja još uvijek ne dopušta čvršće zalaganje u prilog isticanju njenog karaktera i kao katedrale, glavne crkve utemeljene Mukurske biskupije (*Ecclesia Muccuritana*) na Drugome salonitanskom saboru 4. svibnja 533. godine.⁵⁷ Saznanja o brojnim materijalnim ostacima i drugim topografskim naznakama rimskodobnog Mukura na prostoru današnje Makarske (karta 2),⁵⁸ moguće municipalnog naselja u vjerojatnom policentričnom izgledu u podnožju poluotoka Sv. Petar, uključila su također i položaje s pretpostavljenim ostacima crkava.⁵⁹ Za sada, nalazi sa Sv. Petra pouzdano potvrđuju takvu istaknutu kršćansku komponentu u razdoblju kasne antike.

LITERATURA

- Bierbrauer 1975 V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*, Biblioteca degli „Studi medievali”, VII, Spoleto, 1975.
- Bénazeth 2001 D. Bénazeth, *Catalogue général du Musée copte du Caire. 1. Objets en métal*, Mémoires de l'IFAO 119, Paris, 2001.
- Bóna 1976 I. Bóna, *The Dawn of the Dark Ages. The Gepids and the Lombards in the Carpathian Basin*, Budapest, 1976.
- Bulić 1890 F. Bulić, „Inscrizioni Inedite – Arduba (Gardun, Donji Dolac)“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XII, Split, 1890, 65.
- Bulić 1901 F. Bulić, „Un ampolla d'oglio di S. Menas martire trovata in Dalmazia“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXIV, Split, 1901, 55–58.
- Bulić 1901a F. Bulić, „Inscrizioni Inedite – Donji Dolac“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXIV, Split, 1901, 135–136.
- Bulić 1903 F. Bulić, „Donji Dolac“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXVI, Split, 1903, 123–125.
- Chevalier 1994 P. Chevalier, *Salona I. Sculpture architecturale. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, N. Duval – E. Marin – C. Metzger (ur.), Collection de L'École française de Rome 194, Rome – Split, 1994.
- Chevalier 1995 P. Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVè-VIIe s.)*, Tome 1: Catalogue, N. Duval – E. Marin (ur.), Collection de L'École française de Rome 194/2, Rome – Split, 1995.

⁵⁶ Tomasović 2004, str. 43–44.

⁵⁷ Dodig – Škegro 2008, str. 19.

⁵⁸ Medini 1970, str. 27–33; Katić 2003, str. 523; Katić 2003a, str. 450; Tomasović 2004, str. 28–44; Tomasović 2009, str. 222–225; Tomasović 2010, str. 26–28; Tomasović 2014, str. 552–554.

⁵⁹ Škegro 2008, str. 15–16; Tomasović 2012a, str. 130, 134, bilj. 265.

- Chevalier 1999 P. Chevalier, „Les luminaires paleochrétiens de Dalmatie romaine”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 90–91 (1997–1998), Split, 1999, 161–199.
- Culică 1965 V. Culică, „Croix romano-byzantines découvertes à Pîrjoaia (district d’Adamclissi, région de Dobrogea”, *Dacia. Revue d’archéologie et d’histoire ancienne*, Ser. NS, vol. 9, Bukurešt, 1965, 419–426.
- Čače 1995 S. Čače, *Civitates Dalmatiae u Kozmografiji Anonima Ravenjanina*, Zadar, 1995.
- Demo 2014 Ž. Demo (s prilogom Maje Bunčić), *Zlato i srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, katalog izložbe, Zagreb, 2014.
- Dodig – Škegro 2008 R. Dodig – A. Škegro, „Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni“, *Povijesni prilozi* 35, Zagreb, 2008, 9–23.
- Goldstein 1992 I. Goldstein, *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb, 1992.
- Gudelj 2011 Lj. Gudelj, *Crkvine – Cista Velika*, katalog izložbe, Split, 2011.
- Gunjača 1956 S. Gunjača, „Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1953.“, *Starohrvatska prosvjeta* 5, Zagreb, 1956, 201–216.
- Guštin – Krstevski 2012 M. Guštin – C. Krstevski, „Ranosrednjovjekovni nalazi s nalazišta Viničko Kale u Makedoniji”, u: T. Šeparović (ur.), *Dani Stjepana Gunjače. Hrvatska srednjovjekovna povijesno arheološka baština. Međunarodne teme*, 2, Zbornik radova znanstvenog skupa 18.–21. listopada 2011., Split, 2012, 379–393.
- Hayes 1972 J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, The British School at Rome, London, 1972.
- Ivanišević 2010 V. Ivanišević, „Caričin grad – the Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town“, u: F. Daim – J. Drauschke (ur.), *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, Teil 2, 2 Schauplätze*, Mainz, 2010, 747–776.
- Jeličić-Radonić 1994 J. Jeličić-Radonić, „Salonitanski kulturni krug Justinijanova doba”, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34, Split, 1994, 21–37.
- Jeličić-Radonić 1994a J. Jeličić-Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*, Split, 1994.
- Jeličić-Radonić 1994b J. Jeličić-Radonić, „Povlja“, u: J. Belamarić (ur.), *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split, 1994, 17–27.
- Jeličić-Radonić 1994c J. Jeličić-Radonić, „Ranokršćanski kompleks u Gatima“, u: J. Belamarić (ur.), *Gata – Crkva Justinijanova doba*, Split, 1994, 41–161.
- Ivčević 1994 S. Ivčević, „Varia. Artes minores Salonae Christianae”, u: E. Marin (ur.), *Salona Christiana*, Split, 1994, 227–238.
- Ivčević 2020 S. Ivčević, „Hodočasnička ampula sv. Mene iz Arheološkog muzeja u Splitu”, u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *Zbornik radova I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb, 2000, 145–168.
- Jurić 1993 R. Jurić, „Fibula oblika križa iz Privlake kod Zadra“, *Diadora* 15, Zadar, 1993, 103–125.

- Jurić 2005 R. Jurić, „Fibula oblika križa iz Podgrađa (*Asseria*) kod Benkovca“, *Asseria* 3, Zadar, 2005, 99–118.
- Katić 2003 M. Katić, „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu“, *Opuscula archaeologica* 27, Zagreb, 2003, 523–528.
- Katić 2003a M. Katić, „Late antique town on the eastern Adriatic coast“, *Histria antiqua* 11, Pula, 2003, 449–456.
- Keay 1984 S. J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: Catalan evidence*, British Archaeological Reports, ser. 196 (I), Oxford, 1984.
- Košćević 1991 R. Koščević, *Antička bronca iz Siska: umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva*, Zagreb, 1991.
- Leone 2008 G. Leone, „Le testimonianze figurative gli enkolpia cruciform“, u: G. De Sensi Sestito (ur.), *La Calabria tirrenica nell'antichità: Nuovi documenti e problematiche storiche / Atti del Convegno (Rende 23–25 novembre 2000)*, Catanzaro, 2008, 639–702.
- Ljubić 1892 Š. Ljubić, „Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga društva“, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 14, Zagreb, 1892, 92–95.
- Mango – Ševčenko 1973 C. Mango – I. Ševčenko, „Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara“, *Dumbarton Oaks Papers* 27, Cambridge, 1973, 235–277.
- Marić Baković 2020 M. Marić Baković, „Kasna antika/ranokršćanski kompleks“, u: fra A. Marić – M. Palčok (ur.), *Gorica od drevne Imote*, Gorica, 2020, 154–170.
- Maršić 2005 D. Maršić, „Skulptura“, u: N. Cambi - Z. Gunkača - D. Maršić (ur.), *Srima – Prižba. Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 2005, 71–188.
- Matas 1882 A. K. Matas, „Potravlje“, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 4, Zagreb, 1882, 33–38.
- Medini 1970 J. Medini, „Makarsko primorje u antici“, u: J. Ravlić (ur.), *Makarski zbornik*, 1, Makarska, 1970, 13–81.
- Migotti 1994 B. Migotti, „Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj“, u: Ž. Demo (ur.), *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, 1994, 41–70.
- Miletić 1979 N. Miletić, „Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 33 (1978), Sarajevo, 1979, 141–204.
- Milinković 2011 M. Milinković, „Völkerwanderungszeitliche Funde und Befunde im heutigen Serbien unter besonderer Berücksichtigung von Gamzigrad“, u: G. Bülow – H. Zabehlicky (ur.), *Bruckneudorf und Gamzigrad Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum*, Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008, Bonn, 2011, 129–141.
- Milošević 1997 A. Milošević, *Vodič po muzeju Cetinske krajine. Vodič po Cetini*, Sinj, 1997.
- Milošević 1998 A. Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split, 1998.

- Milošević 2018 A. Milošević (ur.), *Istočni Jadran i Bizant / The Eastern Adriatic and Byzantium*, katalog izložbe, Split, 2018.
- Peacock – Williams 1986 D. P. S. Peacock – D. F. Williams, *Amphorae and the Roman economy: an introductory guide*, London – New York, 1986.
- Piteša 2009 A. Piteša, *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu / Catalogue of finds from the Migration Period, Middle Ages and Early Modern Period in the Archaeological Museum in Split*, Split, 2009.
- Radišić 2017 M. Radišić, „Fibula – katalog nalaza: Ranovizantijski period – nakit i funkcionalni delovi odeće”, u: M. Milinković (ur.), *Gradina na Jelici – Utvrđeni centar u Iliriku VI veka i višeslojno arheološko nalazište*, katalog izložbe, Beograd – Čačak, 2017.
- Rendić-Miočević 1953 D. Rendić-Miočević, „Nekoliko zanimljivih nalaza iz starokršćanskog Solina”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LV, Split, 1953, 199–203.
- Riegl 1901 A. Riegl, *Die spätromische Kunst-Industrie nach den Funden in Österreich-Ungarn*, Wien, 1901.
- Rupp 2005 C. Rupp, *Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra, 1. Katalog und Tafeln*, Ricerche di archeologia altomedievale e medievale 31, Firenze, 2005.
- Sanader 2000 M. Sanader, „Kasnocarska grobnica kod Vojnića”, *Opuscula archaeologica* 23–24 (1999–2000), Zagreb, 2000, 225–236.
- Sears 1987 D. R. Sears, *Byzantine coins*, London, 1987.
- Stanić 1892 P. Stanić, „Rimski putevi od Aequuma do Leusabe”, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 14, Zagreb, 1892, 97–106.
- Šeparović – Uroda 2009 T. Šeparović – N. Uroda, *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor) / Ancient Roman Collection of the Museum of Croatian Archaeological Monuments (A Selection)*, Split, 2009.
- Škegro 2008 A. Škegro, „Ecclesia Muccuritana”, *Povijesni prilozi* 34, Zagreb, 2008, 9–26.
- Špehar 2010 P. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd, 2010.
- Špehar 2019 P. Špehar, „Oprema za osvjetljavanje tokom ranovizantijskog perioda na prostoru severnog Ilirika”, *Zbornik Narodnog muzeja* 24/1 (Arheologija), Beograd, 2019, 317–346.
- Tomas 2020 T. Tomas, „Katalog 1 (prapovijest, Rim, kasna antika)”, u: fra A. Marić – M. Palčok (ur.), *Gorica od drevne Imote*, Gorica, 2020, 171–219.
- Tomasović 2004 M. Tomasović, *8000 godina života na prostoru Makarske (Problemi i pitanja uz arheološku topografiju Makarske i uže okolice od prapovijesti do srednjeg vijeka)*, katalog izložbe, Makarska, 2004.
- Tomasović 2009 M. Tomasović, „Rimske gradnje u Makarskom primorju. Stanje istraženosti i prijedlozi za dataciju”, *Histria Antiqua* 18/2, Pula, 2009, 217–234.

- Tomasović 2010 M. Tomasović, „Dodatci i dopune arheološkoj topografiji Makarske i njene okolice”, *Makarsko primorje* 9, Makarska, 2010, 25–39.
- Tomasović 2012 M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje”, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8 (2011), Zagreb, 2012, 620–625.
- Tomasović 2012a M. Tomasović, „Toponomastika i hagiotoponomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve”, u: T. Šeparović (ur.), *Dani Stjepana Gunjače. Hrvatska srednjovjekovna povijesno arheološka baština. Međunarodne teme*, 2, Zbornik radova znanstvenog skupa 18. – 21. listopada 2011., Split, 2012, 115–147.
- Tomasović 2013 M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje”, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012), Zagreb, 2013, 721–724.
- Tomasović 2014 M. Tomasović, „Lokalitet: Makarska – Kalalarga, zaštitno iskopavanje”, *Hrvatski arheološki godišnjak* 10 (2013), Zagreb, 2014, 552–554.
- Tomasović 2015 M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje”, *Hrvatski arheološki godišnjak* 11 (2014), Zagreb, 2015, 598–601.
- Tomasović 2016 M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje”, *Hrvatski arheološki godišnjak* 12 (2015), Zagreb, 2016, 697–699.
- Tomasović 2017 M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje”, *Hrvatski arheološki godišnjak* 13 (2016), Zagreb, 2017, 752–755.
- Tomasović 2019 M. Tomasović, „Sv. Petar, Makarska, sustavno iskopavanje”, *Hrvatski arheološki godišnjak* 15 (2018), Zagreb, 2019 (u tisku).
- Tomasović 2023 M. Tomasović, *Prepoznatljiva povijest u simbolima, pripovijedanju i ukrašavanju kamena. Kamena plastika i natpisi od 1. do 19. st. iz arheološke i kulturnopovijesne zbirke Gradskog muzeja Makarska*, Makarska, 2023.
- Topić 2008 M. Topić, „Starokršćanski spomenici”, u: M. Topić (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj, 2008, 293–318.
- Tošić – Rašković 2009 G. Tošić – D. Rašković, „Hrišćanski motivi na arheološkom materijalu iz okoline Kruševca i Aleksinca”, u: M. Rakocija (ur.), *Niš i Vizantija*, VII, Simpozijum Dani Sv. cara Konstantina i carice Helene, Niš 3.–5. jun 2008, Niš, 2009, 179–195.
- Uglešić 1992 A. Uglešić, „Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 30 (17) (1990/1991), Zadar, 1992, 65–78.
- Unz – Deschler-Erb 1997 C. Unz – E. Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa, Militärische Funde, Pferdegeschirr und Jochteile bis 1976*, Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa 14, Brugg, 1997.
- Vingo 2020 P. de Vingo, „The Archaeology of Power in Lombard Female Burials in Central-Northern Italy: Marriage, Integration, Grave Goods and Status Symbols”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 71, Budapest, 2020, 679–716.
- Vinski 1964 Z. Vinski, Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochthonen romanisierten Ethnikons im 6. u. 7. Jahrhundert, u: A. Giuffrè (ur.), *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda: Scritti in memoria di Gian Piero Bognetti*, Milano, 1964, 101–116.

- Vinski 1968 Z. Vinski, „Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji”, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, Zagreb, 1968, 103–166.
- Vinski 1973 Z. Vinski, „O rovašenim fibulama Ostrogota i Tirinžana povodom rijetkog nalaza u Saloni”, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 6–7 (1972–1973), Zagreb, 1973, 177–227.
- Vinski 1982 Z. Vinski, „Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju”, *Starohrvatska prosvjeta* 12, Split, 1982, 7–34.
- Vinski 1984 Z. Vinski, „Dodatna zapažanja o šljemovima tipa Naroni/Baldenheim”, *Starohrvatska prosvjeta* 14, Split, 1984, 77–106.
- Vinski 1991 Z. Vinski, „Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje”, *Starohrvatska prosvjeta* 19 (1989), Split, 1991, 5–73.
- Višić-Ljubić 1994 E. Višić-Ljubić, „Pojasne kopče i okovi. Artes minores Saloniae Christianae”, u: E. Marin (ur.), *Salonia Christiana*, Split, 1994, 227–238.
- Vojnović 1995 I. Vojnović, „Obnova crkve Sv. Petra u Makarskoj”, *Makarsko primorje* 2, Makarska, 1995, 79–91.
- Vučić 2003 J. Vučić, „Ranokršćanska kamena plastika Naroni”, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 22, Zagreb – Metković – Split, 2003, 199–214.
- Vučić 2005 J. Vučić, „Ecclesia Naronitana. Prostor i granice”, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98, Split, 2005, 161–170.
- Vučić 2012 J. Vučić, *Topografija Naronitanske biskupije*, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, doktorski rad, Zagreb, 2012.
- Werner 1950 J. Werner (ur.), *Die langobardischen Fibeln aus Italien*, Berlin, 1950.
- Xanthopoulou 2019 M. Xanthopoulou, *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*, Bibliothèque de l'antiquité tardive, 16, Turnhout, 2019.

MARINKO TOMASOVIĆ

FINDINGS OF A PROMINENT EARLY CHRISTIAN FEATURE FROM THE LATE ANTIQUE FORTRESS AT THE ST. PETER SITE IN MAKARSKA

The systematic archaeological research from 2011 until 2021 of the raised and spacious flat of the St Peter peninsula in the center of Makarska has proven the continuity of the site from the middle of the 3rd millennium BC. The Late Antiquity layer with the architecture of the fortress is prominent. Especially two out of numerous movable finds confirm Christian affiliation. The first is a partly damaged cross fibula cast in bronze of 3,2 x 27 cm in size. It is decorated with dotted line along the edges as well as dented opposite placed triangles as a dominant motif, not present on the cross jewellery of the 5th to 7th century. The fibulae matching in type have been found in Lisičići near Konjic, in Dicmo, near Knin, in Vid, two in Solin and some at the unidentified sites in Istria, as well as seven examples at Korito near Duvno. Among those, four have an edge band with stitches. They are relatable to fibulae from Vid and Lisičići as well as Vitkovci in Serbia which have a double array of small triangles, as well as to the silver one from Podgrađe near Benkovac and to the unadorned one from Cista Velika.

A group of elongated cross fibulae with circular motifs is represented by the find from Solin, the examples from Privlaka near Zadar, Vojnić near Gardun and the that at the sites in Serbia and SE Europe. The latter ones are with the so-called swallow tail endings. Small triangles are on the edges of the cross fibula from a tomb no. 113 of a Langobard woman, the late phase of the graveyard in Nocera Umbra in the central Italy, dated into the middle of the 7th century, and on the fibula from Lisičići with a double line. However, the motif on the Makarska fibula contains a belt buckle from Salona, known already since 1901 from the publication of Alois Riegl. Zdenko Vinski warned about its belonging to the Ostrogoth culture, but also a probable handcrafting in the Salona workshop in the first decades of the 6th century. He pointed out the adjustment of the shape of the buckle to the Ostrogoth demands, while decorating was done according to the Roman taste. Its hall-marked decoration, different in the size of the triangles, is the most analogous to the motif on the Makarska fibula in relation to the smaller samples of the objects from Nocera Umbro and Lisičići. The belt bronze brass fitting from Gorica near Grude also contains hall-marked triangles inside the borderline. It is dated in the 1st and 2nd century based on the finds of these metal reinforcements having the decoration of the elongated triangles. The decoration testifies about the traditional strength of the Roman gilding workshops even in the Late Antiquity period, confirmed also by the triangle decorations of the Baldenheim, that is, Naron/Baldenheim type war helmets. Such a helmet found in 1902 in Naron (Vid) was made in the first half or the middle of the 6th century. On its straps, besides the cross and other motifs, there are opposite and separate triangles made in techniques of hall-mark and matrix pressing. Also, the helmets from the Thuringian graveyard in Stössen and Langobardian Steinbrunn from the first half of the 6th century have on the straps also the motifs of opposite triangles, as the Ostrogothic ones from Montepagano and Torricella Peligna in Abruzzo. The latter ones are prominently similar to the helmets from Naron and Salona. Their decorations have been observed as originating out of Eastern Mediterranean workshops as well as made by Roman masters in the Ravenna area in the time of the Ostrogothic rule. A good indicator of the Roman workshops' artistry are the straps of the helmet with opposite hall-marked triangles in the Caričin grad (Empress's town, Lat. *Iustiniana Prima*) in the Illyria. It was used by a Roman soldier in the fortress built by the emperor Justinian I (527 – 565). In view of strong relations between Ravenna and Salona in the Late Antiquity, the activity of the Salona workshop circle in the making of the helmets is suggested. Positioning of Z. Vinski that there was an armory workshop in Dalmatia is brought out also in the way the cross-like jewellery and Salonitanian belt are made. Following that, also the fibula from St Peter's site in Makarska supports the hypothesis about a provincial, possible also Salonitanian, production of jewellery and other gear. While stating this, the focus is on its triangle decoration which had been done more often on variants of metal artefacts.

The suggestion to date the fibula in the middle or beginning of the second half of the 6th century is supported also by numismatic finds. In its vicinity, the copper coins of Justinian I were found, coined in 557. Although they do not prove also the making of the fibula in that same period, because they are not from a closed grave unit or a store place, they are precious for the dating of the fibula in the period around 530–580. The same time includes two folles of Justin II (565–578), out of which one was coined in 571–572, found above the burnt layer in the other room. The coin testifies about the activity of the fortress even after the destruction of Muccurum in 549 during the Gothic war.

The other find from the fortress at St Peter's with a prominent Early Christian characteristic are the three parts of a bronze chain. On one of them there is an S-link with which the chains of polycandyla, a metal lamp or a censer were bound. The end of the link is shaped as a rectangular plate, 1,4 x 0,8 cm in size and 2,5 mm thick, decorated with a relief cross that has widened and flattened ends. Near the ends of the crosses lines are engraved, and on the edge beneath the plate there are more shallow indents. The find is explainable by the existence of a church in which the object was held, or perhaps being a part of a censer above the altar. The closest found are two polycandyla from Salona dated in the 6th century. Interesting is the observation about a probable Syrian origin of one of them. The crosses on them are not a relief, but they are separated in the system of connecting the whole. The line from St Peter's has analogy in the endings of the bracelet from Potravljje. Although dated in the 4th century, it needs to be placed in the context of the 6th-century finds at the Grudine site. Indicative are the matchings in the shaping of the line, in the finishing of channel-like lines and indents on the edges of the plate, with the crosses of two lighting

objects from remote parts of the Mediterranean. That are the crosses of the Early Byzantine metal oil lamp from Crocodilopolis in Egypt and the edge of the disc of an undated polycandila from an unknown site. Interesting is the connection with the cross fibula from Illyria, from the fortress Jelica near Čačak, dated in the 6th until the beginning of the 7th century. With its proportions and indent lines as well as triangles at the endings, it points to the same workshop circle of the Justinian time or right after that period. Therefore, the line from St Peter, that is, the lighting object it was a part of, should be taken as a liturgical object made in one of the Eastern Mediterranean, maybe even Egyptian, workshop. Also, we need to be reminded of the earlier opinion of Dujie Rendić Miočević about the Coptic origin of most liturgical objects found in Salona. In these workshops the dominant shaping impulses of the Justinian period and his successors are present. The relief flat cross of widened and flattened ends, such as on the chain line from St Peter's, is common on stone plasticity of the 5th and especially 6th century. The time of the acquirement of the lighting object or censer as a part of the liturgical equipment of the church inside the Justinian fortress is comparable to the fragments of its stone furniture. The remains of its architecture have been uncovered only in the apsidal vertex and probable vestibule, although the impost on a window point to spacious building. The plasticity is observed within belonging to Naronian, that is, Salonitanian-Brač workshops of the middle of the 6th century. A part of the impost with the carved cross of widened endings has been found after the collapse of the fence wall from the 17th-century site, built out of stone from the Late Antiquity fortress and church. However, in the discovered walls of the fortress, preserved at the height up to 0,80 m, no spolia have been recorded. This points to the construction of the fortress with a church within one relatively short-term architectural endeavour in the Late Antiquity, in the context of the reactivation of the position along the Justinian system of limes during the war with the Ostrogoths (535–555). This stage of the research does not allow a firmer affirmation of its prominence, or that of the cathedral of Mukurska diocese (Lat. *Ecclesia Muccuritana*), founded at the Second Salonitanian Council on the 4th May 533. The insight into numerous remains and topographic indication of the existence of the Roman Muccurum in the area of today's Makarska, possibly a municipal settlement of a probable polycentric appearance at the foothill of the St Peter peninsula, has included the positions with assumed remains of the other churches as well.

(Translated: Mirela Hrovatin, dr. sc.)

Keywords: *cross-shaped fibulae, opposing triangle motif, helmet decoration, belt buckle from Salona, helmets of the Narona/Baldenheim type, Late Antique Salona workshop, polycandela, crosses on Egyptian polycandela*